

Een wandeling met Ton Lemaire

Jan Mertens

Een persoonlijke beschouwing over een wandeling die ondertussen al vele jaren duurt. En vooral een uitnodiging om ook eens met deze man op stap te gaan.

Vooraf, een verontschuldiging

Misschien is het goed dit artikel te beginnen met een verontschuldiging. Het is meer een wandeling dan een soort synthese van het werk van Ton Lemaire. Anderen zullen ongetwijfeld beter geplaatst zijn om dat artikel te schrijven. Deze tekst is iets persoonlijker, en vooral bescheidener van opzet.

Het is niet gemakkelijk iets te schrijven over de boeken van een man die al veel jaren in mijn leven meegaat. Uitleggen waarom dat zo is, is erg ingewikkeld, en tegelijk ook niet. Er zijn weinig mensen die zo'n invloed hebben gehad op mijn denken als Ton Lemaire. Zijn teksten lezen is telkens als een rustig gesprek, waarbij je veel kunt luisteren en gedachten heen en weer kunt zien bewegen. Ze zijn ernstig en uitdagend, en tegelijk ook bescheiden en zoekend. Ze zijn warm en ook eenzaam. Ze nodigen je uit om gedachten te volgen, om kritisch te zijn, telkens weer. Ze zijn niet in één vakje onder te brengen, en net daarom zijn ze zo mooi. Soms zijn ze melancholisch, maar altijd weer is er die nederige verwondering over de dingen. Er is veel verontwaardiging en pijn over een wereld die aan het sterven is, en er is tegelijk een zoekend leven, erg betrokken, zij het illusieloos (in de boeddhistische zin van het woord). Er is rust en rusteloosheid.

Een boek lezen van Ton Lemaire is ook een ervaring van tijd. De tijd die het vraagt om die meanderende zinnen, die nooit roepen, tot je te laten komen. Ze nodigen uit. Je hebt zelf nooit de neiging om te roepen tegen je boek. Ze passen goed bij het ritme van een lange treinreis.

Op een of andere manier klopt een zoekend artikel over Ton Lemaire meer dan een beschrijving over zijn werk of een discussie over een bepaald aspect ervan. Zoals gezegd moeten anderen dat maar doen. Deze tekst is meer de weergave van een wandeling, want zo voelt het. Misschien is het een deel van mijn antwoord in een gesprek dat al lang bezig is. Al vele jaren wandelen zijn boeken met me mee. Ze hebben me dingen doen inzien die ik wou weten of die ik nog woordeloos besepte. Ze deden me dingen begrijpen over het ecologisme als politieke denkstroming, maar evenzeer over mijn denken over spiritualiteit. Die wandeling is als een plek waar ik altijd naartoe kan gaan.

In deze tekst ga ik beperkt in op slechts enkele elementen uit een aantal van zijn boeken. Die selectie doet ongetwijfeld onrecht aan de breedte van zijn werk. (Maar het voordeel van sommige wandelingen is dat ze nooit voorbij zijn.) De selectie is gericht op een wandeling die nadenkt over het wezen van ecologische politiek.

Op weg

Ton Lemaire (°1941) is cultureel antropoloog en filosoof. Hij doceerde aan de universiteit van Nijmegen. Sinds begin van de jaren 90 woont hij in Frankrijk. Hij ontvluchtte Nederland, dat hem te vol en te druk werd. De teloorgang van de natuur en het verdwijnen van het landschap deden te veel pijn.

Iets oudere lezers kennen waarschijnlijk nog boeken als: *De tederheid* (1968), *Filosofie van het landschap* (1970) of *De indiaan in ons bewustzijn* (1986).

Voor mij begon de wandeling met *Twijfel aan Europa* (1990).

De twee gezichten van de moderniteit

De worsteling met de erfenis van de moderniteit, dat is wel een rode draad doorheen het werk van Ton Lemaire. Er is het besef dat de waarden of inzichten die we sinds de Verlichting als normaal zijn gaan beschouwen erg belangrijk zijn, maar tegelijk ook kwetsbaar en gevaarlijk. Concepten als 'vooruitgang' of 'ontwikkeling' zijn vanzelfsprekend geworden, we kunnen ons vaak niet meer indenken dat ze er ooit niet zijn geweest. Als je discussies voert over de vraag of economische groei eigenlijk wel kan, merk je al meteen hoe die begrippen zijn verankerd in ons collectief denken. Er komt meteen een enorme weerstand, je raakt aan een taboe. Als je vragen stelt bij de invulling van mooie begrippen als vooruitgang ben je al snel een 'conservatief' of zelfs reactionair. Zo'n reactie heeft vaak meer te maken met een panische reflex die iets zegt over waar we vandaag staan met de planeet. Als je je afvraagt of het wel zo'n goed

Misschien is het net wel heel zinvol om te willen inzien dat een eenzijdige invulling van de moderniteit ertoe kan leiden dat we de positieve waarden ervan verliezen.

idee is om vooruitgang alleen te willen zien als steeds meer produceren en consumeren krijg je al snel het verwijt dat je een 'doemdenker' bent of dat je tegen het optimisme bent (wat volgens sommige liberale politici toch echt wel een *moral duty* zou moeten zijn). Misschien is het net wel heel zinvol om te willen inzien dat een eenzijdige invulling van de moderniteit ertoe kan leiden dat we de positieve waarden ervan verliezen. Je kunt

je zodanig 'bevrijden' van de natuur dat die wel eens hard zou kunnen terugslaan, waardoor er minder vrijheid overblijft. Dat de klimaatverandering in de feiten vooral een rechtvaardigheids crisis is, waar de meest kwetsbaren het grootste slachtoffer van zijn, bewijst dat.

In *Twijfel aan Europa* gaat Lemaire in op wat 'Europa' is, vertrekkend van het gevoel van schaamte om Europeaan te zijn. Het essay gaat over de kritiek op vormen van eurocentrisme. Europa heeft, onder meer door de kolonisatie, een soms vreselijke erfenis nagelaten. Europa heeft een bepaald welvaartsmodel uitgedragen. De Europese waarden werden als vanzelfsprekend superieur gezien. Het besef van al die dingen kan tot een erg fundamentele kritiek aanleiding geven op datgene waarvoor Europa zou moeten staan. Maar die kritiek mag dan weer geen cultuurrelativisme worden. Het is erg mooi hoe Lemaire in dit essay net een aanknopingspunt zoekt bij dingen die ook een deel van de Europese erfenis zijn. Twijfel en kritiek zijn evenzeer moderne waarden.

Het antwoord op de problemen die de moderniteit stelt, ligt niet in het afzweren ervan, en ook niet in een eenzijdige modernisering. Je zou kunnen zeggen dat het wezen van Europa is dat het niet helemaal zeker weet waar het stopt en waar het begint. Europa is een vraag. De diversiteit die eigen is aan de Europese cultuur zou moeten leiden tot een permanente bevraging, maar niet tot cynisme of relativisme. Je zou kunnen zeggen dat de Europese Unie in die zin een te enge interpretatie is van wat Europa is.

In het essay gaat Lemaire in op de vernietigende kant van een eenzijdige moderniteit, op het antropocentrisme dat een deel is geworden van de moderne tijd. Hij pleit voor het koesteren van de twijfel, van het steeds in beeld houden van die twee gezichten van de moderniteit, en zoekt een opening in een meer oosterse wereldvisie.

De diversiteit die eigen is aan de Europese cultuur zou moeten leiden tot een permanente bevraging, maar niet tot cynisme of relativisme.

'In de moderne tijd wordt dit antropocentrisme gesecculariseerd en mondt uit in het onmatige humanisme waarmee we inmiddels vertrouwd zijn en dat de natuur degradeert tot een geheel van objecten ten dienste van een zijn eigen behoeften verabsoluterend subject. Door zich zo op zichzelf te concentreren verliest de moderne mens de openheid voor andere levensvormen, waaraan de mythen de herinnering levend hielden. De menselijke soort sluit zich dus op in haar vermeende grootsheid en sluit zich daardoor af van alles wat haar horizon te boven gaat. Wanneer het mensdom niets hogers dan zichzelf kent, en dus geen maat of grens buiten zichzelf aanvaardt, is de weg vrij voor een vernietiging van andere soorten en uiteindelijk wellicht ook van zichzelf. Maar hoe zouden dit antropocentrisme en arrogante humanisme anders gematigd kunnen worden, tenzij door een 'herbetovering' van de natuur of een nieuw soort religie.' (p. 85-86)

Dit essay dateert van net na de val van de Muur. De situatie in Europa was toen nog heel anders dan nu. Lemaire worstelt met alles waar Europa voor staat, en vindt de kernen van een vorm van hoop in Europa. Lemaire wil de Verlichting niet loslaten, blijft sterk verbonden met het kritische denken.

Je zou kunnen zeggen dat de Europese Unie van vandaag vooral gekozen heeft voor een eenzijdige modernisering, en daardoor eigenlijk ook de droom bedreigt waar het idee Europa voor zou moeten staan. De laatste paragraaf van het essay klinkt, als je het nu in 2017 leest, als een pijnlijke waarschuwing.

'Natuurlijk, dit alles is grotendeels utopie. In plaats van te profiteren van het verval van haar machtspositie in de wereld om eindelijk een andere weg te kiezen, zal Europa waarschijnlijk proberen om – gevangen in de logica van de wereldmarkt – in een panische activiteit koste wat het kost vast te houden aan de zogenaamde Vooruitgang met haar onmatig humanisme. Zij zal nog meer begeerten ontwikkelen en niet begrenzing, overvloed en geen soberheid, en vernuft in plaats van wijsheid. Daarom zullen zij die misschien de weg kunnen wijzen in het labyrint van de moderne tijd, eilanden zijn van eenlingen, roependen in de woestijn. Het is – meer dan ooit – moeilijk om Europeaan te zijn.' (p. 96)

Vanaf dat punt kun je een overstapje maken naar groene politiek. Het verhaal van de twee moderniteiten, zo indringend verwoord door Ton Lemaire, geeft een inzicht in wat het wezen is van het ecologisme als politieke denkstroming. Het ecologisme is niet zomaar eenduidig te plaatsen in een klassiek schema van links en rechts. Net het inzicht van de dubbelheid van het moderne project geeft aan waar een ecologische politiek nieuwe posities of een nieuwe synthese kan vinden. De linkse traditie van het streven naar rechtvaardigheid en emancipatie is een vanzelfsprekend onderdeel van het groene

Een begrip als ‘matiging’ wordt binnen een links-rechts-kader al snel geïnterpreteerd als iets dat ‘conservatief’ is, terwijl het in een context van planetaire grenzen net een voorwaarde is voor meer rechtvaardigheid voor iedereen, progressief dus.

denken. Maar het herleiden van vooruitgang tot een soms onmatig streven naar enkel maar groei in termen van productie en consumptie was lang een deel van linkse politiek en leidde tot natuurvernietiging en het overschrijden van planetaire grenzen. Daarvan zijn de armsten het grootste slachtoffer. Het ‘Europese’ welvaartsmodel heeft een ecologische voetafdruk die zo groot is dat een uitbreiding ervan naar de hele wereld onhaalbaar is. Een begrip als ‘matiging’ wordt binnen een links-rechts-kader al snel geïnterpreteerd als iets dat ‘conservatief’ is, terwijl het in een context van

planetaire grenzen net een voorwaarde is voor meer rechtvaardigheid voor iedereen, progressief dus. Het aanvaarden van grenzen is dan ook geen afzweren van vooruitgang, integendeel. Je zou het ecologisme in die zin (letterlijk) postmodern, of kritisch-modern kunnen noemen.

Hoe overleven in de ecologische crisis?

In zijn boek *Met open zinnen* (2002) gaat Ton Lemaire uitgebreid in op onze verhouding als mens tot de natuur, het landschap en de aarde. Het is ook hier andermaal ongeëvenaard boeiend om te zien hoe hij voorzichtig zoekend beweegt in een discussie die ver blijft van eenzijdige vormen van antropocentrisme of ecocentrisme. Lemaire blijft heel bewust die grens- of kantelervaring opzoeken, die soms moeilijke twijfelpositie. Hij vlucht evenwel nooit weg van moeilijke vragen. De antwoorden zijn voorlopig, moeten telkens opnieuw bevochten worden.

Die zoektocht is ook relevant voor al wie in de ruime zin bezig is met groene politiek of groen engagement. Hoe kun je energie blijven vinden om telkens opnieuw door te gaan? Hoe kun je je niet laten overweldigen door het besef van een planeet die gekwetst is? Hoe kun je vermijden cynisch te worden? Hoe kun je je verbonden voelen met je natuurlijke ‘omwereld’ zonder de mens of het menselijke af te zweren? Hoe zorg je ervoor dat je je niet gaat terugtrekken uit de wereld? Het zijn fundamentele vragen waarop het antwoord ligt in een voorzichtige twijfelpositie.

Ton Lemaire pleit voor een leven met open zinnen. Dat is in zekere zin ook een vorm van verzet tegen een vernietigende consumptiecultuur. Het is een hernieuwd vinden van een band met een ruimer geheel en tegelijk een zoeken naar de dingen die ons als mens onderscheiden van de andere wezens en dingen.

In het boek heeft Lemaire het uitgebreid over de manier waarop de moderniteit het landschap van vandaag heeft gevormd. De natuur als 'de ander' is een concept dat weinig zinvol is. Het geglobaliseerd 'economisch' denken heeft ervoor gezorgd dat elke plek op deze aarde al is aangeraakt. Je kunt dus niet helemaal ontsnappen aan dat effect van het moderne denken. Tegelijk is de scheiding tussen de mens en de dieren en planten relatief of gradueel. Het zoeken naar een positie moet dan ook uitgaan van die grenservaring.

Lemaire pleit voor een vorm van in de wereld zijn die lokaal en kosmopolitisch tegelijk is. In de menselijke grondhouding zou plaats moeten zijn voor bescheidenheid, dat is de ware luciditeit. Wanneer hij pleit voor een filosofie van de aarde is dat steeds in een wisselwerking met het besef van en ook de keuze om een moderne mens te zijn. Dat verklaart mee de melancholie die zo vaak aanwezig is in de teksten van Lemaire. In het besef van verbondenheid en harmonie dat men ervaart bij een landschap of een kunstwerk zit er ook vaak een gevoel van vervreemding, een aanvoelen van een wereld die onverschillig is voor ons als mens. De mens is een tragisch dier. Iemand die gelovig is, kan dat misschien anders beleven, maar voor Lemaire is die tragische ervaring fundamenteel om zijn begrip van een 'tragisch hedonisme' te begrijpen.

Wanneer hij pleit voor een filosofie van de aarde is dat steeds in een wisselwerking met het besef van en ook de keuze om een moderne mens te zijn.

'Het is deze vorm van hedonisme die ik zelf voorsta en die het midden probeert te houden tussen een verloochening en een verabsolutering van het leven. Het is een hedonisme dat is geïnspireerd door stoïcisme en epicurisme en dat streeft naar sereniteit zonder de melancholische en tragische ondertoon van het leven te ontkennen. Daarom noem ik het een 'tragisch hedonisme', omdat het de zin van zingenot erkent maar de uiteindelijke tragiek van het menselijk bestaan aanvaardt. Het cultiveert de kunst om samen van het leven op aarde te genieten in een sobere en aardse leefwijze. Het is tragisch omdat het het leven wil leven zonder hoop of gehechtheid: zonder uitzicht op enige transcendentie noch hoop op een ideale samenleving en een permanente harmonie tussen mensen, en ook zonder aan datgene en diegenen te hechten waarvan men houdt. Er is inderdaad een bovenmenselijke kracht voor nodig om op die manier ten volle in het leven te staan zonder er helemaal toe te behoren. Het is dus een hedonisme dat erin berust te leven zonder hoop op de vervulling van onze diepste verlangens, maar dat dankbaar aanvaardt dat zich soms als een onverwachte gave momenten aan ons voordoen van een kortstondig geluk: een stralende lenteochtend, een serene zomeravond als een onbekende bloesemgeur wordt meegenomen door de wind, de schoonheid van een geliefd gezicht en de weemoedige herinnering aan de glans van een langgeleden moment toen het geluk nog binnen bereik leek.' (p. 307)

De grondhouding die Lemaire hier verdedigt, hoe moeilijk ze ook is, geeft een aanzet voor een ecologisch engagement dat niet vervalt in cynisme of wanhoop, maar ook niet kiest voor de panische vlucht vooruit van een geforceerd 'optimisme'. Het is een vorm van proberen te 'leven in waarheid'. Actief zijn zonder je ogen te moeten sluiten voor de omvang van de ecologische crisis.

'Leven met open zinnen houdt ook het cultiveren in van de zin voor (zelf) kritiek en het openstaan voor deconstructie en relativering. Maar daardoor lopen we wel het risico ten slotte met lege handen te komen staan, nadat de meeste ideeën en idealen, stromingen en utopieën in de tragische 20ste eeuw op pijnlijke wijze te licht zijn bevonden of geperverteerd zijn. Want de zelfervaring van de moderniteit heeft geleid tot ontmoediging en ontgoocheling. Wat de moderne tijd aan wenkende perspectieven en warme verwachtingen had opgeroepen, heeft ze intussen door haar eigen voortgang ondermijnd en ontmaskerd. Na de mythe van de vooruitgang lijkt ons weinig anders te resten dan ironie, cynisme of wanhoop. Net zomin ons een stralende toekomst wacht, wacht ons misschien een spoedige ondergang. Maar tussen Apocalyps en utopie blijft nog een breed veld over van ofwel een langdurige periode van crisis en zelfvernietiging ofwel de moeizame strijd voor een rechtvaardiger en evenwichtiger wereld waarin de mensheid, in een tegelijk ecologische, spirituele en poëtische geest zich verzet tegen de verenigde krachten van markt, multinationals en mobilisme om de aarde als onze woonplaats en die van ontelbare andere soorten te redden.' (p. 323)

De keerzijden van de vooruitgang

In zijn boek *De val van Prometheus* (2010) gaat Ton Lemaire heel expliciet in op de donkere kanten van een eenzijdig vooruitgangsoptimisme. Hij beschrijft uitvoerig de contradicties van het streven naar economische groei, de verslindende spiraal van het consumentisme en het soms gevaarlijke geloof dat de moderne technologie voor alles een oplossing heeft. Hij reageert tegen de overmoed van Prometheus en pleit voor een andere houding, die onder meer kiest voor vrijwillige eenvoud en een meer lokale gerichtheid.

'Het zou wenselijk zijn – is mijn stelling – dat de bovengenoemde vormen van 'dissident' bewustzijn hun gemeenschappelijke afkeer zouden ontdekken van het heersende kapitalistisch systeem en hun krachten konden bundelen in de vorming van een andere, alternatieve cultuur. Die zou gebroken hebben met het productivisme en zijn economische groei en in plaats daarvan een zowel sociale als ecologische economie hebben ontwikkeld, dus een waarin de economie van de natuur, de aarde als ecosysteem, grens en norm zou zijn van de menselijke economie. Deze zou ware menselijke behoeften bevredigen en zich bevrijden van het warenfetisjisme en zijn verborgen verleiders. De extreme individualisering en fragmentarisering van de samenleving zouden enigszins zijn gecompenseerd door een herstel van lokale uitwisselingen, van coöperaties en communautaire verbanden. De landbouw zou een tegelijk meer ecologische en menselijke maat hebben gekregen, zou zijn band met de aarde hersteld hebben en haar niet langer vergiftigen. Vrijwillige eenvoud zou in de plaats zijn gekomen van ongebreideld consumentisme en materialisme. Dit alles zou gefundeerd en bekrond zijn door een gematigd humanisme, waarin de mens zijn of haar arrogantie tegenover dieren en de andere natuur heeft overwonnen, in een aardse spiritualiteit die duidelijk boeddhistische trekken zou vertonen.' (p. 66)

Interessant is dat Ton Lemaire op veel plaatsen, ook hier, pleit voor voorzichtigheid tegenover een vorm van utopisch denken die al te zeer een 'waarheidsdenken' zou zijn of die een utopie met geweld zou willen opleggen aan de werkelijkheid. Dat wil niet zeggen dat men de hoop moet opgeven. Hoop wordt meer een 'actieve hoop', een praktijk, maar zonder verkeerde illusies.

'Toch kan men proberen om desondanks het vuur brandend te houden van het ideaal, de belangeloosheid, de geweldloosheid, de solidariteit met de onderdrukten en het mededogen, maar zonder hoop op het aanbreken van het definitieve rijk van liefde en rechtvaardigheid. Dat is een van de tragische kanten van de geschiedenis, en niet de geringste.' (p. 118)

Wanneer Lemaire pleit voor een voorzichtige spirituele positie, dan valt op hoe 'naakt' die is. Ze klinkt ondertussen al een stuk eenzamer dan wat hij daarover zei in *Twijfel aan Europa*.

'Ikzelf vind dat men niet hoeft toe te geven aan fatalisme of cynisme noch aan de verleiding van herbetovering van de natuur en evenmin aan die van een herstel van de traditie met maar illusoire geborgenheid of aan enig godsdienstig fundamentalisme.' (p. 343)

Opnieuw kan men hier een overstapje maken naar de groene politiek. De twijfelpositie die Ton Lemaire zoekt tegenover de uitdagingen die de moderniteit stelt, zijn heel relevant voor een ecologische politiek. Een ecologische politiek die bij wijze van spreken helemaal zou kiezen voor de ene kant van de moderniteit, en zich helemaal zou vereenzelvigen met een strategie van ecologische modernisering of voluit een 'ecomodernisme' zou omarmen is gedoemd om zelf een deel van het probleem te worden in plaats van een uitweg. Het behoort tot het wezen van ecologische politiek – in de mate dat die uitgaat van een fundamentele kritiek op een welbepaald welvaartsmodel – om te bewegen tussen twee kamers. Aan de ene kant is er de kamer van het 'haalbare' of het 'bereikbare', waar men zich beweegt in de concrete politiek en de diverse instellingen van onze maatschappij. Aan de andere kant is er de kamer van wat 'nodig' is, waar de twijfel gekoesterd wordt, en waar er steeds opnieuw fundamenteel wordt nagedacht over het wezen der dingen. Die houding van een soort structurele 'twijfel aan Europa' is wat ecologische politiek telkens opnieuw een relevante rol kan opleveren die voldoende beweegt en zich niet neerlegt in de ene of de andere kamer, en ook niet kiest voor een berusting in een niet-twijfelende moderniteit.

De wandeling gaat verder

Ton Lemaire wandelt veel. Dat blijkt ook uit zijn boek *Mettertijd* (2014). Het boek bevat dertig 'miniaturen'. De thema's uit zijn vorige boeken, zoals de worsteling met de moderniteit, komen hier op een meer persoonlijke manier aan bod. Je blijft wel het zoeken voelen. Grote thema's worden soms met een bijna speelse verwondering behandeld. Je voelt dat de lichtheid ook bevochten is. Naar het einde van het boek krijgt de eindigheid een steeds grotere plaats. Er is het besef van een misschien wel 'laatste lente'.

Het is mooi te lezen hoe Lemaire zijn spiritualiteit op een heel aardse manier kan omschrijven.

'Kennelijk zijn we erg gehecht aan de continuïteit en de consistentie van ons 'ik', van onze identiteit als deze specifieke persoon, want we deïngen terug voor het idee dat ook dit 'ik' gedoemd is bij onze dood te verdwijnen en te veroluchten alsof het nooit had bestaan. Misschien is dit ik alleen maar een gevoel dat een bepaald soort organismen begeleidt, dat wil zeggen: tijdelijke configuraties van atomen, moleculen en cellen, die de illusie oproepen een aparte substantie te zijn, de duurzame kern van ons wezen waaraan we ons vastklampen. Die configuraties worden bij ons sterven weer opgenomen in het immense stofwisselingsproces van de natuur, de tijdelijke afscheiding van het geheel die we waren wordt opgeheven. De atomen en moleculen waaruit ik ben samengesteld worden metertijd bouwstenen van andere configuraties, andere organismen. Misschien zullen componenten van ons voortleven in een plant, een boom, een vis, een vogel, een hert, net zoals ik voor ik als 'ik' begon te bestaan ook al in een andere vorm bestond. Is het niet een bevredigend gevoel om zich deel te weten van het grote geheel van natuur en kosmos waarvan ieder slechts een tijdelijke samenstelling is van elementen.' (p. 149)

Lemaire heeft het over de 'homo mobilis', de manier waarop de moderniteit onze plekken en landschappen 'plaatsloos' maakt. Het mooie is, zo besef je bij het lezen, dat zijn teksten als het ware zelf een plek geworden zijn.

De vrees van die laatste lente bleek ongegrond, want onlangs verscheen weer een heel nieuw en dik boek van Ton Lemaire: *Onder dieren*. Daarin denkt hij na over relatie tussen mens en dier en pleit hij voor een ethiek voor het Antropoceen.

Een nederig dankjewel

Bij het einde van dit artikel zou misschien ook een verontschuldiging thuishoren. Die paar dingen die ik heb kunnen vertellen over Ton Lemaire doen volstrekt geen recht aan de rijkdom van zijn boeken, en vooral ook niet aan de nuance en het zorgvuldige zoeken ervan. Deze tekst was een zeer beperkte dialoog, die misschien een vorm van 'gebruiken' was. Het doel was evenwel iets te zeggen over hoe zijn boeken voor mij een grote rol hebben gespeeld, en blijven spelen.

Het blijft ontroerend te zien hoe Ton Lemaire doorheen de tijd zo grondig is blijven nadenken en twijfelen over grote en harde vragen, en dat op zo'n zachte manier. De moed die daarvoor nodig is, is niet iedereen gegeven. Zelf voel ik nog steeds een grote en vooral nederige dankbaarheid voor zijn aanwezigheid bij mijn wandeling.

Bio

Jan Mertens woont in Leuven, werkt voor de Federale Raad voor Duurzame Ontwikkeling. Hij is redactielid van Tijdschrift Oikos en actief in de denktank Oikos.